

HRVATI PROGNETICI I IZBJEGLICE KROZ POVIJEST

DR. FRANJO ŠANJEK

Po dolasku u 'Lijepu našu', prije trinaest stoljeća, Hrvati prihvaćaju kršćanski svjetonazor i uljudbene stečevine rimske kulture.

Na prostoru zapadno od Teodozijeve granice, koja naznačuje civilizacijsku, kulturnu i religijsku među Zapada i Istoka, Rima i Carigrada, univerzalnog (katoličkog) i nacionalnog (pravoslavnog) kršćanstva, hrvatski narod predstavlja most otvorenosti prema etničkim, konfesionalnim i kulturnim posebnostima svojih susjeda¹.

Uspješan ishod misije opata Martina, kojega 640/641. godine u Istru i Dalmaciju šalje papa Ivan IV. Dalmatinac, dokaz je civiliziranih i tolerantnih odnosa Hrvata prema starosjedilačkom kršćanskom sloju koji su zatekli na tlu nekadašnje rimske Dalmacije i Ilirika.

Od ranog srednjovjekovlja hrvatski geopolitički prostor otvoren je i pripadnicima drugih etnikuma, koji će u Hrvatskoj potražiti gospodarsku i kulturnu afirmaciju. Ovdje se prije svega misli na došljake o kojima 804. raspravlja sabor Hrvata na rijeci Rižani, u Istri, zatim na postupno naseljavanje balkanskih Vlaha u našim planinskim krajevima, na dolazak Sasa u rudarska područja središnje Bosne, itd.

Treba podsjetiti da svi hrvatski krajevi – od Dubrovačke Republike preko mletačke Dalmacije i banske Hrvatske do područja pod turskom vlašću – pružaju gostoprimstvo i sigurno utočište Židovima koji su 1492. prisiljeni napustiti Andaluziju i Iberski poluotok.

Zbog društvenih, političkih i vjerskih suprotnosti, i starosjedilački Hrvati su ponekad prisiljeni napustiti svoja stoljetna ognjišta. Prvi slučaj masovnog raseljavanja Hrvata iz Bosne zabilježen je dvadesetih godina 13. stoljeća, za pohoda ugarskih križara protiv pristaša tzv. 'bosanskog krivovjerja'. Kaločki nadbiskup

¹ Usp. T. ŠAGI-BUNIĆ – F. ŠANJEK »*Duhovno moralna polazišta za budućnost Hrvatske*«, Hrvatska – zadanosti i usmjerenja (HAZU), Zagreb 1992, str. 98–99.

Ugrin, vojni zapovjednik križarskog pohoda na sjevernu Bosnu, poveo je u Ugarsku više tisuća stanovnika iz područja Usora i Soli².

Na popisu prognanih Hrvata prije krvavih turskih ratova, koji će definitivno izmijeniti etničku, kulturnu, političku i religioznu sliku istočnih hrvatskih područja, nalazi se teško dokučiv broj naših sunarodnjaka obojega spola i najrazličitije dobi, koji su stoljećima prodavani u ropstvo. Tijekom 14. i 15. stoljeća, kada se na prostoru zapadne ekumene najstrože zabranjuje prodavati kršćane, mnoga djeca, djevojke, mladići i odrasli, ponajčešće iz krajeva uz Drinu, Usoru i Neretvu, prodavani su na sjevernomediteranskim tržnicama robova pod izlikom da su to »nevjerni Bošnjaci, patareni, bezvrijedni ljudi koji su daleko od kršćanske vjere«³.

Problem vjekovnih iseljenja i masovnih progona Hrvata zastupljen je i u našem literarnom stvaralaštvu. Marko Marulić Splitsanin, 'otac hrvatske književnosti', u svojoj »Molitvi suprotiva Turkom« opisuje spaljena hrvatska sela i gradove, ubijene branitelje, ratom desetkovane obitelji, narod odveden u ropstvo. Njegov prijatelj Petar Zoranić u 16. poglavlju »Planina« spominje 'rasutu (hrvatsku) baščinu'. Tematika iseljavanja sveprisutna je u hrvatskom pučkom pjesništvu 15–18. stoljeća⁴.

HRVATI U ISLAMSKOM SVIJETU (9–11. st.)

Prvo znatnije iseljavanje žitelja južnih hrvatskih područja povijest bilježi u razdoblju arapske prevlasti na Mediteranu između 9. i 11. stoljeća. Ovo nasilno iseljavanje Hrvata djelo je saracenskih gusara čiji se pljačkaški pohodi uz dalmatinsku obalu završavaju racijama naših ljudi, koje onda susrećemo na tržnicama ljudskom radnom snagom na Siciliji, u Egiptu i Tunisu, na Balearskim otocima i u Andaluziji.

Sredinom 10. stoljeća u Španjolskoj susrećemo znatan broj robova i slobodnjaka – ponajčešće pod općim imenom 'Saqaliba' (Slaveni), rjeđe s odrednicom 'al-Hayrawas' ili 'al-Khurwatin' (Hrvat) – koji će odigrati važnu ulogu u krizno vrijeme omejdskog kalifata⁵.

Arapski povjesničar al-Maqqari navodi da ih je za vladanja Abd al'Rahmana III. (912–961) u samoj Cordobi bilo 13.750. Nešto manje nalazi ih u Almeriji i

² T. SMIČIKLAS, »*Codex diplomaticus Croatiae*«, sv. IV, Zagreb 1906, str. 322: »Colo-censis ecclesie, que temporale ibi dominium obtinet, magnam partem illius terre (Bosnensis) ababductis inde hereticorum multis millibus expugnarit«.

³ Usp. C. VERLINDEN, »*Patarins ou bogomiles réduits en esclavage*«, Studi e materiali di storia delle religioni, XXXVIII (1967) 1–2, str. 683–700; F. ŠANJEK, »*Les chrétiens bosniaques et le mouvement cathare aux XIIe–XIIIe siècles*«, Paris-Louvain 1976, str. 133.

⁴ D. HORVATIĆ, »*Tematika iseljavanja i iseljeničtvo u hrvatskoj književnosti*«, Svesci, 31/1977, str. 48–52.

⁵ Ch. PICARD, »*Hrvati i položaj Slavena u Andaluziji (Španjolskoj) u X. i XI. stoljeću*«, *Croatia christiana periodica*, XIII (1989) 23, str. 213–218.

drugim većim gradovima Andaluzije. Pouzdano se zna za dalmatinsko i hrvatsko podrijetlo Djawahara, al-Mujahida, Zahayra i drugih rođenih Hrvata, koji su na dvorovima andaluzijskih Omejida i sjevernoafričkih Fatimida došli do najviših državnčkih časti, ili su se istaknuli na bojnem i kulturnom ili znanstvenom polju⁶.

Čitanjem srednjovjekovnih kronika, arapskih i latinskih, dolazi na vidjelo važnost i udio Slavena općenito, i Hrvata posebice, na dvoru omejidskih kalifa u Cordobi.

Naših sunarodnjaka ima među čuvenim 'mamelucima' (tjelesna straža) kalifa al-Hakama I. Poslije smrti al-Hakama II. (976), upravitelj dvora, islamizirani Dalmatinac Jaudhar, organizira neuspjelo državni udar.

Za političkih nemira u Andaluziji (11. st.) ističu se Hrvati iz Dalmacije, nama poznati pod islamiziranim imenima al-Mujahid i Zahayr. Prvi 1009. dolazi na čelo pokrajine Denie, da bi potom ovladao i Balearima. Po svojoj je funkciji neovisan, jer središnje vlasti zapravo i nema. Al-Mujahid, najsposobniji od islamiziranih Hrvata u Andaluziji, uspio je utemeljiti vlastitu dinastiju. Njegov sin Ali b. Mujahid Iqbalu ad-Dawla vladat će Deniom i Balearskim otocima između 1044. i 1076. godine⁷.

Poput mnogih svojih sunarodnjaka, i al-Mujahid se izvrsno uklapa u islamski svijet Andaluzije. Arapski ga kroničari opisuju kao vrlo obrazovana čovjeka, zaštitnika znanosti i umjetnosti, koji oko sebe okuplja nadarene pjesnike i učenjake. Tako Ibn al-Athir opisuje žive filozofske i književne rasprave al-Mujahida s uglednim arapskim filozofom i gramatičarem Abu al-Jurjanijem.

Drugi naš sunarodnjak, Dalmatinac Zahayr, vladar Almerie i Murcie (1028–1038), dovršio je izgradnju fortifikacija i velike džamije u Almeriji. Time je potvrdio odlučnost ovdašnjih Hrvata da svoje ime upišu u panteon andaluzijskih graditelja⁸.

Za opće pobune (fitna) protiv Omejevića u 11. stoljeću pod upravom andaluzijskih Hrvata nalaze se gradovi Valencia i Denia, Balearski otoci, Murcia i Almeria. Pod njihovom vlašću su i velike omejidske luke Dania i Almeria. Za pretpostaviti je da al-Mujahid, njegov sin Ali ad-Dawla i Zahayr nalaze čvrst oslonac i podršku u svojim sunarodnjacima. Prisutnost Hrvata iz Dalmacije u lukama španjolskog Levantea ukazuje na njihovu pomorsku tradiciju i iskustvo. Ugledni arabist Evaristo Levi-Provencal drži da su se islamizirani Hrvati »malo miješali s ostatkom stanovništva i da u etničkom konglomeratu Andaluzije predstavljaju određenu homogenost, neku vrstu posebnog 'europskog osjećaja', usprkos njihovoj islamizaciji (...) i njihovom posvemašnjem prilagodavanju sredini u kojoj su znali izboriti povlašteno mjesto«⁹.

⁶ Usp. E. LÉVI-PROVENCAL, »L'Espagne musulmane«, Paris 1932, str. 30; Ch. PICARD, »Hrvati«, str. 215–217.

⁷ Usp. Ch. PICARD, »Hrvati«, str. 216.

⁸ Ch. PICARD, »Hrvati«, str. 217.

⁹ E. LÉVI-PROVENCAL, »Histoire de l'Espagne musulmane«, sv. III, Paris 1967, str. 178–179; Ch. PICARD, »Hrvati«, str. 218.

U prvom tisućljeću kršćanske civilizacije malo se Hrvata izvan domovine može podičiti iznimnim društvenim položajem kao anonimni dalmatinski ribar iz okolice Cavtata, koji će sredinom 10. stoljeća, pod islamiziranim arapskim imenom Djawhar b. Abd Allah, doći na glas kao sposoban državnik i izvrstan vojskovođa Fatimida, dinastije šiitskih kalifa koji su, zahvaljujući prije svega vojničkom geniju izvanrednog stratega Djawhara, između 950. i 970. godine ovladali svjeverom Afrike, od atlantskih žala do obala Nila. Lav Afrički, erudit i geograf arapskog podrijetla, u svom »Opisu Afrike«¹⁰ u podvige generala Djawhara ubraja osvojenje Egipta i gradnju nove prijestolnice Kaira, u kojoj je 970–972. dao izgraditi glasovitu džamiju 'al-Azhar' (najsajnija), o čemu svjedoči ugravirani natpis iznad glavnog ulaza: »(Ovaj je spomenik) dao izgraditi al-Katib Djawhar, podrijetlom iz (Dalmacije), 360. godine po Hidžri«, tj. 972. godine kršćanske ere. Kad je kalif al-Muizz 4. travnja 974. ušao u Kairo, a malo zatim i opozvao svog upravitelja i vrhovnog zapovjednika Djawhara, ovaj se povlači iz javnog i političkog života da bi se posvetio pobožnosti i dobrotvornim djelatnostima¹¹.

NAJSTARIJI PRISILNI EKSODUS HRVATA (1022)

Od ujedinjenja državnih zajednica Hrvata i Mađara (1102) Arpadovići nagrađuju zaslužne hrvatske velikaše posjedima u južnoj Ugarskoj, na koje oni doseljuju seljake i kmetove sa svojih imanja u Hrvatskoj.

U pismu kojim 26. kolovoza 1247. bosansku dijecezu podvrgava crkvenoj nadležnosti kaločke metropolije, papa Inocent IV. hvali zauzimanje nadbiskupa Ugrina u istrebljivanju krivovjerja »in Sclavoniae partibus«. Izraz 'Sclavoniae partibus' u srednjem je vijeku sinonim za područja nastanjena Hrvatima. Papa ističe da je spomenuti kaločki nadbiskup s ugarskim križarima 1222. uspješno vojevao protiv krivovjeraca u Bosni, iz koje je – pretežito iz krajeva Usore i Soli – na povratku u Ugarsku poveo i više tisuća bosanskih krivovjeraca i njihovih obitelji i dao ih naseliti na području svoje jurisdikcije. Ovo je prvi povijesno utvrđen organizirani eksodus Hrvata u novoj domovini, pod izlikom vjerskog pročišćavanja.

Nije i jedini. Do u 15. stoljeće isti se motiv koristi za legaliziranje trgovine ljudskom radnom snagom, uz izgovor da je tobože riječ o »krivovjernim patare-

¹⁰ O pisanju Lava Afričkog usp. M. TADIN, »Odnos Hrvata i Arapa u srednjem vijeku«, Susreti (zbornik), Zagreb – Bochum 1986, str. 88–93; F. ŠANJEK, »Dalmatinac Djawhar (oko 911. – 28. I. 992.) utemeljitelj Kaira«, Croatica christiana periodica, XIII (1989) 23, str. 219–223.

¹¹ LEO AFRICANUS, »De totius Africae descriptione«, Leiden 1632, str. 684: »Alcairum vocem Arabicam vulgari Europaeorum idiomate corruptam dico (...), Fuit haec porro civitas retroactis saeculis a Gehoaro Chetibo Dalmata conditione servo extracta (...). Alcairi civitatem moenibus cinctam familiarum octo millia non excedere (...). Celeberrimum Alcairi templum vulgo Gemih Hashare, hoc est illustre templum patriae vocis nuncupatum« (F. ŠANJEK, »Dalmatinac Djawhar«, str. 220, bilj. 6).

nima za koje se govori da su bošnjačkog ili poganskog roda, daleko od kršćanske vjere«¹². Trgovci iz Mletaka i njihovi konkurenti iz naših jadranskih luka razgrnat će ovu nečasnu trgovinu ljudskom radnom snagom uz sjeverno Sredozemlje, od Siracuse na Siciliji preko Napulja i Marseillea do Barcelone i Mallorce. Na taj su način mnogi naši ljudi, pod izlikom »patarenskog ili bošnjačkog« podrijetla, kao obespravljeni 'serci' ili 'sclavae' bili prisiljeni mijenjati gospodare daleko od domovine i obiteljskog ognjišta.

Te su žalosne spoznaje još tragičnije kad se zna da se hrvatski kralj Dmitar Zvonimir još 1075. godine svečano obvezao da će se odlučno protiviti nečasnoj trgovini ljudima, i to u vremenu kada se u Europi tek nazire ideja o potrebi ukidanja ropstva.

Istina, tijekom 14. stoljeća iz našega komunalnog zakonodavstva formalno nestaju pojmovi 'sclavus', 'serva', 'ancilla', dokaz više da životni realiteti ne slijede uvijek plemenita nastojanja zakonodavca. Dubrovčani tek 27. siječnja 1416. zabranjuju ropstvo na području Republike sv. Vlaha, ali prodaja ljudi na našem prostoru cvjeta i dalje. Zapadni kroničari i putopisci, na proputovanju našom obalom, kao što su npr. Niccolo de Poggibonsi, Konrad iz Grunemberga, Georges de Lengherand ili Gilles le Bouvier, koji u 14. i 15. stoljeću posjećuju Dubrovnik, zgražaju se nad onim što su vidjeli i doživjeli za posjeta tržnici gdje se »robovi prodaju poput stoke«. Autor 'Putu u sveti grad Jeruzalem', Georges de Lengherand, zabilježio je da se »svaki dan na gradskoj tržnici susreće velik broj ljudi, koji nisu ni kršćani ni Saraceni, a (po pričanju Dubrovčana) žive kao životinje, bez zakona i bez reda, siromašno i skromno. To su robovi što se prodaju poput stoke, kako muškarci tako i žene, djevojke i djeca«¹³. Godine 1395. grofu d'Anglure bilo je rečeno da su ti ljudi »iz Bosanskog kraljevstva gdje, navodno, ima vrlo loših kršćana«¹⁴. Francuz Gilles le Bouvier za Bosnu zna da je »ova zemlja loša, a ljudi vrlo opaki i spremni za rat, žive siromašno prehranjajući se riječnim ribama, smokvama i medom kojeg ima u izobilju«¹⁵. Autor ovdje očito misli na stanovnike uzvodno uz Neretvu.

Srednjovjekovni arhivski dokumenti o trgovini sjevernim Sredozemljem govore o stotinama i tisućama pretežno mladih ljudi i djece, koji su tijekom 13, 14. i 15. stoljeća prodavani uz napomenu da nisu kršćani nego 'patareni' ili jednostavno 'poganski Bošnjaci'. Njihova su imena narodna (Milka, Grubiša, Radoš, Dobre, Maruša, Radoslav) ili kršćanska (Ana, Ivica, Katarina, Margareta). Zbog prodaje kršćana šibenskom je brodaru Jakovu 1418. u Siracusi na

¹² Usp. F. ŠANJEK, »Bosansko-humski krstjani«, Zagreb 1975, str. 122; ISTI, »Crkva i kršćanstvo u Hrvata«, Zagreb 1988, 141–142 i 358.

¹³ F. ŠANJEK, »Žena u hrvatskom srednjovjekovlju«, Bogoslovska smotra, LX (1990) 3–4, str. 184–186.

¹⁴ J. RICHARD, »Križari i putnici u srednjovjekovnoj Slavoniji«, Croatica christiana periodica, X (1986) 18, str. 34.

¹⁵ J. RICHARD, »Križari«, str. 34, bilj. 27.

Siciliji zaplijenjen brod, a dragocjeni teret – dvadeset šest putnika s kršćanskim imenima – oslobođeno i omogućen im je povratak kući¹⁶.

Najveći broj robova potječe iz krajeva uz rijeku Drinu, Neretvu i Usoru. Ponekad, zbog nestašice, u vrijeme epidemije i gladi, roditelji prodaju vlastitu djecu. Na isti se način obiteljski klanovi rješavaju viška radne snage. U ovom nečasnom poslu vrlo su aktivni građani Republike sv. Vlahu. Krajem 14. stoljeća Stefano Fatinnelli iz Luccae protestira Dubrovčanima koji su mu prodali Bosanku Margaretu: »Bosanci su kršćani kao i mi te poštuju Krista čijom smo krvlju otkupljeni. Dakle – zaključuje ugledni trgovac iz Luccae – ne mogu se prodavati kao robovi«¹⁷. Konavoski knez Črnomir žali se 1253. Dubrovčanima da su mu oteli neke ljude i prodali ih 'preko mora'¹⁸. Na izvoz robova iz Bosne u Dubrovnik i dalje žale se bosanski kralj Ostoja (1400) i vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić. Protesti bosanskih moćnika nisu, međutim, spriječili eksodus hrvatskog starosjedilačkog sloja u vremenu kad je, za obranu domovine od nadmoćnog otomanskog neprijatelja, trebalo ujediniti sav ljudski i materijalni potencijal.

EKSODUS HRVATA U VRIJEME OTOMANSKIH OSVAJANJA (15–18. st.)

Prije otomanskih osvajanja, tijekom kojih se korjenito mijenja etnička slika mnogih hrvatskih krajeva, značajne promjene na štetu katolicizma i hrvatstva na području Trebinjske biskupije izazvao je Uroš I. Nemanjić (1243–1276) protjerivanjem trebinjskog biskupa Salvija¹⁹. Dubrovačka Republika poklanja njegovim nasljednicima otočić Mrkan. Naslovnici Mrkansko-trebinske biskupije, većinom iz redovničkih zajednica, rezidiraju u gradu pod Srđem. Katolici istočne Hercegovine, nestankom katoličkog klera za turske okupacije, postupno se odnarođuju i prelaze na pravoslavlje. Određeni optimizam daju misionari, isusovac Giulio Mancinelli u 16. i dominikanac Josip Bonaldi u 17. stoljeću, oko kojih se narod Trebinjske biskupije okuplja u masama, kao nekad oko Ivana na Jordanu. Njihov apostolski žar potamnjuje nerazumna odluka dubrovačkog nadbiskupa Larizzija o latiniziranju malobrojnog domaćeg katoličkog klera i ukidanjem Ilirskog kolegija (1643) koji je bio utemeljio trebinjski biskup dominikanac Toma Budisaljić, rodnom iz Nevesinja. Tako su katolici istočne Hercegovine, bez vlastitog klera, prepušteni utjecaju pravoslavnih manastira u Zavali i Duži, od kojih svaki ima po 75 kaluđera.

¹⁶ Ovaj i slične događaje spominje C. VERLINDEN, »*Patarins ou bogomiles*«, str. 683–700.

¹⁷ V. VINAVER, »*Trgovina bosanskim robljem tokom XIV. veka u Dubrovniku*«, Anali Historijskog instituta u Dubrovniku, II/1953, str. 126.

¹⁸ V. VINAVER, »*Trgovina*«, str. 132.

¹⁹ Usp. Draganovićev povijesni osvrt u Trebinjskoj biskupiji u »Opći šematizam Katoličke crkve u Jugoslaviji«, Zagreb 1975, str. 388. O istoj problematici raspravlja i T. VUKŠIĆ, »Proces i uzroci nestajanja Katolicizma u Bosni i Hercegovini«, Glas Koncila, 51/1992, str. 17.

Poslije kanonskoga pohoda svojoj dijecezi, trebinjski biskup Dominik Andrijašević 1627. izvješćuje 'Propagandu' da je prije pedesetak godina, tj. oko 1577. godine, 360 katoličkih kuća u Popovu polju prešlo na pravoslavlje. Na istom su području pravoslavci oteli i prisvojili sedam od dvanaest katoličkih crkava.

Mnoge proizvoljne i nekritičke izjave povjesničara srpskog i crnogorskog pravoslavlja, pozivajući se uvijek na nekakvu povijesno nedokazanu i nedokazivu 'narodnu predaju', ističu da su krajevi Crvene Hrvatske oduvijek bili pravoslavni te da najveći dio katoličkog elementa na tom prostoru tvore kasnije doseljeni Dalmatinci.

Crkveni povjesničari naših istočnih susjeda, primjerice Dušan Kašić, Srpskoj pravoslavnoj crkvi poslije propasti srednjovjekovne srpske države pripisuju ulogu »majke-udovice koja je silom okolnosti došla na čelo nacije u najtežim časovima srpske historije«²⁰, zaboravljajući pritom da je ova pod otomanskom vlašću zadržala »gotovo sve svoje posjede i prihode što ih je imala u prethodnom razdoblju i k tome staru među suparništva i antagonizma između Istočne i Zapadne kršćanske crkve znatno pomaknula na zapad i sjever, proširivši svoju jurisdikciju do krajnjih granica Turskog Carstva na ovim stranama«²¹.

U tom kontekstu znakovito je da najstariji pravoslavni manastiri u Hercegovini nisu stariji od 16. stoljeća (Tvrdoš – 1509, Zavala – 1514, – Žitomislčići – 1563), iako je poznato da je dio istočne Hercegovine više od stoljeća bio pod vlašću Nemanjića.

Duklja, današnja Crna Gora, koja je – prema kronici »Sclavorum regnum« Popa Dukljanina ili Grgura Barskog – u 12. stoljeću sastavnica Crvene Hrvatske, bila je katolička zemlja. Osim barske nadbiskupije, tu su biskupije Ulcinj i Svač. Utjecaj katolicizma na ovom prostoru toliko je snažan da je u Ribnici srpski dinast Stjepan Nemanja kršten latinskim obredom, jer tada u Duklji nije bilo svećenika drugog obreda²².

Godine 1308. anonimni autor »Opisa Istočne Europe« izjavljuje da Srpska pravoslavna crkva (Schismatici perfidi!) ugrožava katolicizam Duklje²³. Za posljednjih Nemanjića, naročito za Stjepana Dušana čiji 'Zakonik' (čl. 6–8) oštro osuđuje »latinsku eres«, tj. katolicizam, razaraju se katoličke crkve a svećenici i prelati zatvaraju i prodaju kao roblje²⁴.

²⁰ D. KAŠIĆ, »Srpska crkva pod Turcima«, spomen-knjiga 'SPC 1219–1969', Beograd 1969, str. 139; N. CRNKOVIĆ, »Povijesne zablude knjige M. Jačova 'Venecija i Srbi u Dalmaciji'«, *Croatica christiana periodica*, XIII (1989) 24, str. 125.

²¹ N. CRNKOVIĆ, »Povijesne zablude«, str. 125.

²² Usp. K. S. DRAGANOVIĆ, »Masovni prijelazi katolika na pravoslavlje«, Mostar 1991, str. 26.

²³ O. GORKO, »Anonymi descriptio Europae Orientalis anno 1308«; K. S. DRAGANOVIĆ, »Masovni prijelazi«, str. 27: »Schismatici perfidi (...) nimium persequantur dictos catholicos et permoxime ecclesias latinorum destruunt, dissipant et invadunt praelatos et captivant et plura inexquisita mala faciunt«.

²⁴ Usp. F. ŠANJEK, »Bosansko-humski krstjani«, str. 73; K. S. DRAGANOVIĆ, »Masovni prijelazi«, str. 27–28, bilj. 16.

Nakon efemerne vladavine katoličkih Balšića (1360–1421), dominantnu ulogu na ovom prostoru pod zaštitom Turaka preuzima srpsko pravoslavlje. Izvješća misionara Jelića (1634) i Vuškovića (1635) upozoravaju Rim kako će najveći dio dukljanskih ili crnogorskih katolika prijeći na raskol²⁵. Na području Barske nadbiskupije, s izuzetkom četiri do pet tisuća vjernika, u kritičnom 17. stoljeću netragom nestaje cjelokupno katoličanstvo.

MASOVNI EKSODUS HRVATA IZ BOSNE I HERCEGOVINE (15–18. st.)

O brojčanom odljevanju stanovništva Bosne i Hercegovine povijesna vrela počinju govoriti u svezi s turskim upadima na vjekovne hrvatske prostore u desetljećima koja prethode otomanskom osvojenju spomenutih krajeva. Stanovništvo bježi, dijelom prema zapadu i sjeveru, a dijelom kao tursko roblje biva odvedeno u europske i azijske dijelove otomanskog Carstva.

Povijesna građa austrijskih, mletačkih i rimskih arhiva govori o uskocima, prebjecima, predavcima, Bunjevcima, Morlacima i Vlasima, koji u većim ili manjim grupama prelaze na područja pod mletačkom i austrijskom upravom. Prvi uskoci – Morlaci (kako ih nazivaju mletački izvori) i Vlasi (kako ih od 16. stoljeća zovu austrijska vrela) – bili su katoličke vjere. Ovima će se s vremenom pridružiti elementi pravoslavne vjere, čija su se kretanja od jugoistoka prema sjeverozapadu s turskom ekspanzijom sve više povećavala²⁶.

Turski porezni spisi (defteri) govore vrlo često o napuštenim i opustošenim bosansko-hercegovačkim naseljima i selištima, na opustošena su zemljišta, u prvim desetljećima nakon pada Bosne (1463), naseljavani nekatolički kolonisti iz jugoistočnog herceg-bosanskog susjedstva, a u vrijeme uzmicanja Otomanskog carstva u 18. stoljeću i katolički doseljenici iz Dalmacije.

Pred neposrednom turskom opasnošću, naročito poslije pada Bosne (1463) i Hercegovine (1482), počinje masovni eksodus starosjedilačkog hrvatskog stanovništva iz navedenih područja u sigurnije krajeve banske Hrvatske ili na područje pod mletačkom upravom, u Dalmaciju, Hrvatsko primorje, Istru i Hrvatima susjedne zemlje. Kad je Hrvoje Vukčić Hrvatinić, u sporu s carem Sigismundom, u pomoć pozvao Turke (1415), ovi su provalili duboko na hrvatsko područje, odvevši sa sobom gotovo 30.000 zarobljenika.

Na razmeđu 15. i 16. stoljeća, prva hrvatska naselja niču na tromeđi Austrije, Ugarske i Slovačke (Burgenland, Gradišće), u Moravskoj i južnoj Ugarskoj, u Furlaniji i Julijskoj krajini, u predjelu Molisea (Apulija) i drugdje.

Između 1532. i 1535. na širi prostor Gradišća dolazi više od 100.000 Hrvata iz područja zapadno od Vrbasa, Pounja, Like, Krbave i zapadne Slavonije. Više tisuća Hrvata iz dalmatinskog zaleđa (Boka Kotorska, Hercegovina) naseljava

²⁵ K. S. DRAGANOVIĆ, »Masovni prijelazi«, str. 28–30.

²⁶ S. M. DŽAJA, »Katoličanstvo u Bosni i Hercegovini od Kulina bana do austrougarske okupacije«, *Croatia christiana periodica*, XVI (1992) 30, str. 169.

Molise još prije otkrića Amerike (1492), što potvrđuju talijanski nazivi za određene poljoprivredne kulture koje je Europa uvela iz Novog svijeta a za koje moliški Hrvati nisu imali odgovarajuće hrvatske riječi (krumpir, kukuruz).

Bosansko kraljevstvo je neposredno prije pada imalo oko 800.000 žitelja da bi – prema relativno pouzdanim procjenama – četvrt stoljeća kasnije (1489) na cijelom području današnje Bosne i Hercegovine bilo tek 365.000 kršćana i 50.000 muslimana. Povjesničare i demografe zanima nestanak gotovo 50 posto domaćeg hrvatskog stanovništva.

Mnogi suvremenici zbivanja pad Bosne pripisuju navodnoj izdaji bosansko-humskih krstjana, koji su do potkraj vladanja Stjepana Tomaša (1443–1461) u velikom broju – ali čini se samo prividno – prešli na katolicizam, a zatim se brže bolje okrenuli islamu, postavši u neku ruku 'petom kolonom' turskog osvajača. Ovakvo mišljenje odgovara današnjoj 'bošnjačkoj tezi' o korijenima bosansko-hercegovačkih muslimana.

Povijesna je zbilja ponešto drugačija. Naime, proces islamizacije je postupan, uvjetovan različitim motivima, te podjednako zahvaća i katolike i pripadnike heterodoksne 'Crkve bosanske'.

Tobožnji masovni prijelaz 'krstjana' i njihovih pristaša na islam opovrgava odluka mletačkog Senata koji u ožujku 1466. – sa šezdeset glasova 'za' i sedam 'protiv' – pristaje da se Radin Butković, 'gost' Crkve bosanske, s »pedeset do šezdeset osoba svoje sljedbe i svoga zakona« sa svim dobrima preseli na teritorij 'Serenissime'. Gostu Radinu, ambasadoru bosanskog dvora i humskih vojvoda, Dubrovčani su darovali lijepu i prostranu kuću u gradu pod Srđem, dopustivši mu da na području vrlo katoličke Republike sv. Vlaha i dalje živi prema običajima od Rima osuđene Crkve bosanske. Dakle, ne samo da gost Radin nije prešao na islam, nego se pred turskom opasnošću nije osjećao dovoljno sigurnim unutar tvrdih dubrovačkih mira pa je utočište potražio na mletačkom teritoriju²⁷.

Jedan anonimni turski zapis iz 1465. godine, čiji je prijepis pohranjen u sarajevskoj Gazi-Husrevbegovoj knjižnici, otkriva da je Mehmed II. Osvajač dvije godine ranije u okolici Jajca podijelio zemlju »patarenima koji su prigrlili islam«. Ovi novopečeni muslimani, tj. islamizirani krstjani pomogli su 1464. kršćanskoj vojsci hrvatskougarskog kralja Matije Korvina da vrati ovu strateški važnu utvrdu. Kad je Jajce po drugi put palo u turske ruke, sultan je nepostojane pristaše Prorokove vjere dao za kaznu preseliti u neplodne predjele Anatolije u Maloj Aziji²⁸. Za vojne kampanje na Bosnu, prema povjesničaru Dursunbegu, Turci su »odveli toliko roblja da to ne bi uspio popisati ni najsposobniji pisar«²⁹.

²⁷ Usp. M. ŠUNJIĆ, »Jedan novi podatak o gostu Radinu i njegovoj sekti«, Godišnjak Istorijiskog društva Bosne i Hercegovine, XI/1961, str. 265–268; F. ŠANJEK, »Bosansko-humski krstjani«, str. 177–178.

²⁸ M. HADŽIJAHIĆ, »O nestajanju Crkve bosanske«, Pregled, LXV (1975) 11–12, str. 1323; F. ŠANJEK, »Heterodoksnost kršćanstvo u našim krajevima u Kapistranovo doba«, XI (1987) 19, str. 84.

²⁹ D. MANDIĆ, »Etnička povijest Bosne i Hercegovine«, Rim 1967, str. 243.

Položaj Hrvata katolika u Otomanskom Carstvu otežavan je činjenicom da je Rim, središte zapadnog kršćanstva, poticatelj otpora protiv turskog osvajača i organizator ratova za oslobođenje kršćanskih zemalja.

Brojni nameti i podređeni položaj katolika uzroci su – vidjeli smo – masovne seobe Hrvata iz Bosne i Hercegovine u slobodnu Hrvatsku i susjedne zemlje³⁰.

Unatoč 'Ahd-nami', kojom sultan dopušta »bosanskim duhovnicima da se sigurni i bez straha povrate i nastane u zemljama Carstva«³¹, franjevce i katolički narod u Bosni i u drugim našim krajevima pod otomanskom vlašću pritiskivale su česte i teške ucjene i porezi, uzroci trajnog iseljavanja i sve češćeg odnarođivanja.

Preseljenja i seoba Hrvata bilo je i unutar Turskog Carstva, npr. južno od Budima, u Banatu, oko Timisoare u Transilvaniji. Dva izvješća rimskoj 'Propagandi' iz 1667. ističu da među katolicima Karaševa, kojih je više od tisuću, nema ni raskolnika ni krivovjeraca, ali da zbog siromaštva nisu u stanju popraviti mjesnu crkvu³².

Dva su temeljna razloga ovih migracija: brojni hrvatski žitelji iz gorovitih predjela Bosne i Hercegovine traže plodniju i za život pogodniju zemlju u zbog rata napuštenim krajevima, ili ih u ta područja nasilno dovode turske vlasti, s ciljem da zaustave okupljanje katolika i spriječe eventualne pobune kršćana.

Val islamizacije u Bosni i našim krajevima pod otomanskom okupacijom najizraženiji je u 16. i početkom 17. stoljeća. U procesu islamizacije Herceg-Bosne ne sudjeluju samo Hrvati, nego i doseljeni pravoslavni Vlasi i muslimansko pučanstvo – vojnici i činovnici – koji čine prvu infrastrukturu u stvaranju orijentalne urbanizacije Bosne i Hercegovine.

Zagrebački biskup Šimun Erdödy 24. studenoga 1536. izvješćuje prijatelja Franju Batthyanyja da Turci Bosanskog i Smederevskog sandžakata jamče mir i stečena prava svim kršćanima koji prihvate otomansku vlast. »I ovo mogu smjelo ustvrditi – piše Erdödy – da je poslije osvojenja Broda (...) više od 40.000 ljudi otpalo od kršćanske vjere i svakim danom otpada ih bez broja, držeći da će ono života što im preostaje lakše proživjeti u mirnijim vremenima. I naši podložnici, čuvši za slobodu koju su Turci proglasili, tako su postali napadni te se bojim da će jednoga dana i plemići i seljaci jednodušno izjaviti vjernost Turcima tako da ja ni u svom domu nisam više siguran«³³. Desetak dana kasnije (3.12.1536) zagrebački biskup javlja Ferdinandu Habsburškom da »bijedni svijet u očajanju zbog tolikih nevolja svojevóljno, nažalost, prihvaća muhamedansku

³⁰ Usp. K. DRAGANOVIĆ, »Biskup Fra Jeronim Lučić i njegovo doba«, *Croatica christiana periodica*, VII (1983) 11, str. 55–68.

³¹ H. ŠABANOVIĆ, »Turski dokumenti u Bosni iz druge polovice XV. stoljeća«, *Istoriskopravni zbornik*, sv. II, Sarajevo 1949, str. 200–206; D. MANDIĆ, »Etnička povijest«, str. 150–151.

³² »Katolička crkva i Hrvati izvan domovine«, Zagreb 1980, str. 94.

³³ E. LASZOWSKI, »Monumenta Habsburgica«, II/311; D. MANDIĆ, »Etnička povijest«, str. 186.

sljedbu odričući se vjere u Krista Spasitelja, te i (njegovi) kmetovi na imanijima oko tvrđave Sopje ostavljaju (njega) i priznaju vlast Turaka³⁴. U jeku potiskivanja otomanske vlasti iz Slavonije, Like i Dalmacije najveći dio tamošnjih muslimana povući će se u Bosnu i Hercegovinu, i tako pridonijeti koncentraciji muslimanskog pučanstva u ovoj zemlji.

Isusovac Bartol Kašić, koji 1613/14. obilazi Slavoniju, Srijem i dio Bosne, piše da su se mnogi kršćani u navedenim krajevima 'poturčili', tj. da su prešli na islam. Kašićevu izjavu potvrđuje Petar Mazarek, koji je kao apostolski vizitator 1623. pohodio Srijem, Slavoniju i Bosnu do Olova, naglašavajući da je samo »na području (Kraljeve) Sutjeske minulih godina od (katoličke) vjere otpalo šest do sedam tisuća duša«. Nagli pad broja katolika posvjedočuju izvješća bosanskih biskupa Franje Baličevića (1612) i Jeronima Lučića (1637), ranjevačkih provincijala Nikole Brajkovića i Martina Brguljanina, zapisi povjesnika Filipa Lastrića i drugih³⁵.

Jedan anonimni turski izvor iz 1585. potvrđuje da je kršćanski narod u Bosni teško podnosio porez zvan 'džizja' (glavarina) i druge šerijatske daće, pa su mnogi odlazili sa stoljetnih ognjišta, što je turska administracija nastojala zaustaviti iz čisto ekonomskih motiva. Tako je bosanskim katolicima savjetovano da će se osloboditi nepopularne 'džizje' ako iz svakog sela po jedan muškarac primi muslimansko ime i jednostavno svoje (krsno) ime prevede u tursko: tko se zvao Živko ubuduće će nositi ime Jahija; Vuk će se zvati Kurt itd. Čim su se prozvali muslimanskim imenima bila je ukinuta 'džizja'. Tako su na području Bosne nastale tri vrste vjernika: jedni su se »poveli za svjetlom Božjim i postali muslimani«, drugi su ostali »u propasti bezvjerja«, tj. nastavili su živjeti kao katolici, a treći – bojeći se represalija – bili su »naizgled muslimani ali su u skrovitosti obavljali kršćanske običaje svojih očeva pa se i danas zovu 'poturi' tj. napola kršćani a napola Turci«. Uzimanje turskog (muslimanskog) imena označavalo je, zapravo, prijelaz na islam, o čemu svjedoči i narodna izreka iz okolice Visokog: »Hajdemo časkom u Visoko promijeniti ime«³⁶.

SEOBA U VRIJEME RATA ZA OSLOBOĐENJE (1683–1699)

Slavonija uoči rata za oslobođenje (1683) ima približno 220.000 stanovnika od kojih je oko 11.000 kalvina (5 posto), 30.000 pravoslavaca (13,7 posto), 73.000 katolika (32,8 posto) i 108.000 muslimana (48,5 posto)³⁷.

Oslobođenjem Like, Krbave, Slavonije i Srijema iz temelja se mijenja i struktura tamošnjeg stanovništva. Muslimani se povlače na područje pod oto-

³⁴ E. LASZOWSKI, »*Monumenta Habsburgica*«, II/313; D. MANDIĆ, »*Etnička povijest*«, str. 187.

³⁵ Usp. K. DRAGANOVIĆ, »*Jeronim Lučić*«, str. 57–62 (uz dodatnu literaturu).

³⁶ M. BATINIĆ, »*Djelovanje franjevaca u Bosni i Hercegovini*«, sv. II, Zagreb 1883, str. 13.

³⁷ J. BUTURAC, »*Katolička crkva u Slavoniji za turskoga vladanja*«, Zagreb 1970, str. 54.

manskom upravom, dok povijesno hrvatska područja zauzimaju Hrvati, pretežno iz Herceg-Bosne, i mnogi nekatolici koji su se pod turskom zaštitom nastanili u izvorno hrvatskim krajevima, ali i s širem balkanskog prostora. Tako 37.000 srpskih obitelji s patrijarhom Arsenijem II. Crnojevićem napušta Kosovo, kolijevku srednjovjekovne srpske države, i nastanjuje se u južnoj Ugarskoj, tj. u današnjoj Vojvodini i na području Hrvatske.

Od oko 150.000 Hrvata katolika – koliko ih, prema nekim procjenama, Herceg-Bosna ima u posljednjim desetljećima 17. stoljeća – godine 1723. ostat će tek nešto više od 25.000. Franjevac Andrija Šiprašić piše da je do 1696. Unu i Savu prešlo 100.000 bosanskih Hrvata. Godinu dana kasnije, nakon neuspjele bosanske vojne Eugena Savojskog, u Slavoniju je pristiglo još 40.000 katolika. Odlaskom muslimana i prilivom bosanskohercegovačkih Hrvata, narodna i vjerska slika Slavonije bila bi istovjetna onoj od prije turskih ratova da nije bilo doseljenih pravoslavaca i unijata, koje će postupno – pa i nasilnim metodama – htjeti asimilirati Srpska pravoslavna crkva, te će omjer njezinih vjernika prema katolicima biti 1:3. Vrlo nepovoljan odnos starosjedilačkih Hrvata prema pravoslavnim došljacima u Srijemu donekle će ublažiti hrvatski doseljenici iz Like³⁸.

ZAKLJUČAK

Prodor turske vojske na stoljetna hrvatska ognjišta prouzrokovao je permanentno iseljavanje i preseljavanje Hrvata, čime se stvarala posve nova demografska slika nekih hrvatskih područja. Mnogo je Hrvata izginulo u neprestanim krvavim borbama »za krst časni i slobodu zlatnu«, o čemu svjedoče pop Martinac (1493), Marko Marulić (1522) i drugi. Neki su potražili sigurnost u sjeverozapadnim područjima »ostataka nekoć moćnog Hrvatskog kraljevstva« ili u susjednim zemljama, dok su njihova napuštena ognjišta otimali muhamedanci i pravoslavci, koji su na zapadnim granicama otomanske države vojevali kao plaćeni 'martolozi' (»hamartolon«, grešnik). Katolički kler, franjevci prije svih ostalih, bdije nad kulturom i vjerom hrvatskoga naroda, tješi i hrabri malodušne, nastoji oživjeti hrvatsku nacionalnu svijest.

Na kraju, u vrtlogu događaja ovog našeg olovnog vremena, nije na odmet podsjetiti na opomenu 'Glasa Hercegovca' iz 1891. godine, u obranu nacionalnih vrijednosti materinskog hrvatskog jezika, tog »proroka slave (...) za koji se Hrvat i oružja hvatao, vojevao i umirao (...) jer po jeziku narodi vjekuju i gospoduju a kad im ga otmeš, sluguju« i upozorenja na bezumnike »koji nam u ovo doba očajne borbe (...) svetinje (naše) oskvrnjuju, a krvlju posvećena prava naša podlom svojom nogom gaze«³⁹.

³⁸ Studioznu analizu slavonskog pučanstva po oslobođenju dao je J. BUTURAC, »Katolička crkva u Slavoniji«, str. 201–207.

³⁹ A. NIKIĆ, »Političko-pastoralno i prosvjetno djelovanje hercegovačkih franjevaca«, Studia Vrhbosnensia 1, Sarajevo 1986, str. 241; F. ŠANJEK, »Kršćanstvo Bosne i Hercegovine«, Croatica christiana periodica, XVI (1992) 30, str. 151.

LES CROATES RÉFUGIÉS ET EXILÉS DANS L'HISTOIRE

Le premier grand exode croate des territoires croates a eu lieu à l'époque de la domination arabe en Méditerranée, entre le IXe et le XIe siècle. Le déferlement des pirates sarrasins sur la côte dalmate a été accompagné de razzias au cours desquelles la population locale était raflée pour être vendue comme esclave en Sicile, dans les pays nord-africains, aux îles Baléares et en Andalousie. Ainsi, au milieu du Xe siècle, en Espagne on comptait un grand nombre d'esclaves ou d'hommes libres d'origine slave et croate dont certains ont joué un rôle important dans le califat de Cordoue. Au XIe siècle, période troublée en Andalousie, le croate islamisé al-Mujahid prend le contrôle de la ville de Denia, puis de Baléares. Il fonde même sa propre dynastie. Les Croates contrôlent aussi Valencia, Murcia et Almeria.

En Afrique du Nord, c'est un pêcheur croate des environs de Cavtat qui sous le nom de Djawhar (911-992) devint chef des armées de la dynastie Fatimide. Son génie militaire lui permit de prendre toute l'Afrique du Nord, de l'Atlantique au Nil. Après la conquête de l'Égypte (970), Djawhar fonda le Caire et fit construire la célèbre mosquée al-Azhar (972).

Au cours de la première moitié du XIIIe siècle, les croisés d'Ugrin, archevêque de Calosca, emmènent en Hongrie plusieurs milliers des 'hérétiques' bosniaques avec leurs familles. C'est le premier exode forcé des Croates en vue du 'nettoyage' religieux. Aux XIVe-XVe siècles, sous prétexte d'être 'hérétiques', 'patarins', loin de toute foi chrétienne, de nombreux Bosniaques et Croates sont vendus à Palerme, Naples, Marseille, Barcelone etc. C'est d'autant plus triste sachant que Démétrius Zvonimir, roi de Croatie, interdisait dès 1075 la traite des esclaves.

Pendant les guerres turques (XVe-XVIe s.), la population croate de Bosnie-Herzégovine fuit vers l'Occident. Des hommes, des femmes et des enfants sont enlevés et vendus comme esclaves à travers l'Empire ottoman. L'exodes des Croates sont massives après la chute de Bosnie (1463) et Herzégovine (1482). En 1489, des 800.000 habitants le royaume déchu de Bosnie avait quelque 365.000 chrétiens et 50.000 musulmans. En 1683, la province croate de Slavonie avait 220.000 habitants, dont 108.000 musulmans (48,5%), 73.000 catholiques (32,8%), 30.000 orthodoxes (13,7%) et 11.000 calvinistes (5%).

L'invasion turque des territoires croates a conduit à un exode permanent vers les pays occidentaux, voisins de la Croatie (Autriche, Hongrie, Italie, Slovaquie). De nombreux Croates ont aussi disparu dans l'éternel combat ~~pour l'honneur de la croix~~ et la liberté.